

*Dr. Mohos Mária*¹

Szőlőhegyi szórványok átalakulása a Balaton-felvidéken

A magyarság életében hosszú idő óta kiemelkedő jelentősége van a szőlőnek és a bornak. Őseink már a Kárpát-medencébe való betelepedésük előtt ismerték azokat az alapvető kifejezéseket, amelyeket ma is használunk: szőlő, bor, seprű, ászok. A honfoglalás után az államalapítást követően a Nyugat-Európából behívott szerzetesek és hospesek szőlőtermesztési és borászati ismeretei segítették a magyar szőlő- és borkultúra fejlődését. A szőlőtermesztés a Kárpát-medence középhegységi és dombsági területeinek délies kitettséggű lejtőin vált jellemzővé.

A 11–13. században már említették leírásokban a Balaton északi partján kialakult szőlőtermő vidékeket. Ezen a területen – a Balaton-felvidéken – a rómaiak idején is termesztettek szőlőt, amelyről villák falfestményei, szőlőmintás mozaikok és szarkofágokon szereplő szőlőábrázolások tanúskodnak. A Balaton-felvidéken az elmúlt évszázadokban több borvidék alakult ki, amelyek fokozatosan váltak önálló borvidékké a részben azonos (délies kitettség, a Balaton víztükrére néző lejtők) részben eltérő termőhelyi adottságok alapján. A bazalttakarós tanúhegyekhez kapcsolódva jött létre a badacsonyi, a karbonátos alapkőzeteken kifejlődött talajokhoz alkalmazkodva a Balatonfüred-csopaki, valamint a Keszthelyi-hegység és a Káli-medence területét magába foglaló Balatonmelléki borvidék. A Balaton-felvidék történelmi borvidégein a szőlőtermesztés sok település gazdaságában meghatározó volt, a szőlőhegyeken sajátos szórványtelepülések jöttek létre, amelyek a 19–20. században önálló falvakká szerveződtek (Abrahámhegy, Cserszegtomaj, Gyenesdiás, Révfülöp, Vonyarcvashegy).

A szőlőhegyi szórványtelepülések kialakulásában, majd önálló közigazgatási egységgé fejlődésében sokféle hatás eredménye figyelhető meg. Alapvető jelentőségű, hogy a szőlőhegyeken már a 14–15. században másfajta birtoklási-tulajdonosi rend alakult ki, mint a korabeli feudális környezetben. A szőlőbirtokosok és utódaik a szőlőt szabadon adhatták-vehették, örökölhették és zálogosíthatták. A szőlőtulajdon mentes volt a feudális személyi függés elvétől. Ha egy nemes más nemes tulajdonában lévő szőlőhegyen lett birtokos, ugyanazokat a terheket kellett ott viselnie, mint a parasztnak, vagy polgároknak. A szőlők szabad forgalma következtében bárki szerezhetett birtokot bármely falu határában. Az idegen szőlőbirtokosra nem vonatkozott a falu bírójának, paraszti közösségének döntése, ezért szükséges volt egy olyan intézmény létrehozása, amely illetékes volt a szőlőterület és a szőlőbirtokos személyek ügyeiben való döntésre. Ez a szőlőbirtokosok területi közössége a hegyközség, amelynek kötelező érvénnyel tagja valamennyi ugyanazon a szőlőhegyen birtokos. A hegyközség tagjai az ügyek intézését maguk közül választott testületre bízzák, amely független a helyi hatóságtól és a szőlőföld feudális urától. A 17–19. századi forrásokban a birtokos közösség neve: hegység, helység, hegybéli helység (ÉGETŐ M. 2001).

A hegyközség kétféle jelentésű kifejezés. Egyik jelentése a fentiek értelmében egyazon szőlőhegyen birtokos szőlősgazdák önkormányzati szervezete, amely a hegytörvények, státutumok, artikulások alapján működött. Másik jelentése szerint a szőlőhegyek területén kialakult szórványtelepülés. A Dunántúlon, főként a Balaton északi partján, a középkori falvak helyén vagy azok mellett a szőlőhegyi ideiglenes, majd állandó épületek megszorodásával, gazdasági épületből lakóházzá válásával jöttek létre. A szőlőhegyeken eredetileg a szőlőtulajdonosok és szőlőművelők csak az év egy részében tartózkodtak az elvégzendő munkák rendjéhez igazodva. Később az épületek a birtokosztódás, a generációk

¹ **Dr. Mohos Mária** Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi Intézet, Pécs E-mail: mohosma@gamma.ttk.pte.hu

szétköltözése miatt állandó lakóhelyekké váltak. Esetükben felfedezhetőek a szórványtelepülések ismérvei: a lakóhely és a munkahely egysége, az egységek térbeli elkülönülése egymástól és a zárt településtől (MENDÖL T. 1963). A Balaton-felvidéken a szőlőhegyi szórványok a másodlagos szórványtelepülések csoportjába tartoznak, mivel korábban létezett zárt települések helyén alakultak ki, részben spontán fejlődéssel, részben a külső körülmények hatására tartozék településből közigazgatásilag is önállóvá váltak.

A 14–16. században a hegybéli helységek az egész Dunántúlon elterjedtek. Ezt az időszakot a földesúri hatalomtól független tényleges autonómia jellemezte, amelyben az egységek szokásjog alapján működtek. A 18. század közepéig a hegybéli helységek a nyugat-dunántúli területeken földesúri fennhatóság mellett korlátozott autonómiával rendelkező közösségekként alakultak. A 18. század második felétől jellemző a megyék beavatkozása a szőlőhegyek életébe. A hegyközségek ekkor földesúri irányítás alatt működő, közigazgatást segítő, rendészeti feladatokat ellátó szervek (ÉGETŐ M. 2001). Ebben a fejlődési folyamatban fontos szerepe volt a Balaton-felvidékre jellemző szőlőhegyi birtokstruktúrának és az ezen alapuló szőlőhegyi önkormányzatnak. A Dunántúlon a hegyvamos szőlő formájában a paraszti birtoklás túlsúlya maradt fenn, ezért a hegyközségek működésében dominált az önkormányzatiság.

A Balaton-felvidéken az első ismert hegytörvény Diás és Vonyarc 1653-ban keletkezett szabályzata volt, amelyet a szőlőbirtokos közösség alkotott meg. Földesúri hatás nem érződik benne azért sem, mert a Keszthelyi-hegység szőlőhegyeinek ekkor még nem volt domináns feudális ura. Festetics Pál 1701-ben csak akkor fogadta el a baconaki hegy artikulusát, amikor a közösség által megfogalmazott eredeti 18 pont mellett az ő újabb 10 pontja is bekerült a szövegbe. A cerszegi hegyközség pecsétnyomója 1691-ből származik, és 1733-tól vezették jegyzőkönyveit.

A badacsonyi borvidéken a 18. század első feléből vannak dokumentumok a szőlőhegyi önkormányzat működésére. Az 1715. évi országos összeírásban montanistákként szerepelnek badacsonylábdai, illetve kisörsi hegybírák. (A korszakban a szőlőhegyek neve promontor, promontórium.) A csobánci uradalom badacsonyi, bácsi, gyulakeszi, zánkai szőlőhegyeinek előljáróiról 1722-ből vannak dokumentumok, az ecséri szőlőhegyi artikulusok 1756-ból, a belső- ábrahámí bírák és esküdtek említése 1740-ből származik.

A keszthelyi és a badacsonyi borvidéken a hegytörvényes – hegybírószagos rendszer, a balatonfüred – csopaki borvidékre a földesúri rendtartásos- hegyimesteres rendszer a jellemző 1752 előtt. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a Balaton-felvidék keleti felén a nagy egyházi birtokok igazgatása nem kedvezett a szőlőhegyi önkormányzatok működésének,

A Festeticsek és az Esterházyak uradalmaiban a szőlőhegyi önkormányzatok hagyományai még abba az időbe nyúltak vissza, amikor a szőlőhegyeken több földesúr volt. A hegytörvényes – hegybírószagos rendszer általában pusztákon lévő hegyeken jött létre. Az elpusztult falvak határában a szőlőhegyi önkormányzatok létrejöttét elősegítette az, hogy a puszták nem tartoztak közigazgatásilag a községekhez (LICHNECKERT A. 2008).

Zala vármegye 1752. január 27-én adta ki 30 pontból álló artikulusát, amely részletesen szabályozza a hegyközségek működését. Ennek elkészítéséhez a legjobban szabályozott uradalmak és a vármegye által kiadott artikulusokat használták fel. A szavazással elfogadott szabályzatot a vármegye hiteles pecsétjével ellátva adták ki a szőlőhegyeknek. Az előkészítést egy deputációra bízták, amelynek az alispán vezetése alatt 16 tagja volt. A bizottság Zala vármegyében háromféle szőlőhegyi bíróságot különböztetett meg. Az elsőbe sorolták azokat a szőlőhegyeket, ahol nem volt földesúr, hanem nemesek és libertinusok. A második típusba tartoztak azok a szőlőhegyek, melyeken egy földesúr birtokol. A harmadikban több földesúr birtokolt, ezért a szőlőhegyi közösség egyiknek sem volt alávetve.

A hegytörvényt később három alkalommal módosították, majd 1780-ban megújították és két új artikulussal kiegészítették. A módosítások a Mária Terézia uralkodása alatt az 1770-es

években kiadott rendelkezések – a pozsonyi űrmértékek bevezetése és a szőlőmunkások mértékletes tartása miatt történtek.

A megyei hegytörvények egészen 1874-ig nem tartalmaztak rendelkezéseket a szőlőhegyi kiköltözés vonatkozásában. Zala vármegye 1875. január elsején hatályba léptette hegyrendőrségi szabályzatát, amelynek második részében, a 7. pontban az alábbi olvasható: a hegyben lakni senkinek sem szabad, kivétnak egyedül azon hegyi lakosok, ki főbb hatósági jóváhagyás mellett, mint elismert községek állnak fenn. Kivétnak továbbá a birtokosoknak a hegyben lakó vinczellérjei, kikért azonban gazdáik jótállani és felelni tartoznak.” (VEML. 1874)

A Balaton-felvidéken a lakosság szőlőhegyekre való kiköltözése nyugatról keletre terjedt. A Keszthelyhez tartozó szőlőhegyeken a 19. század első felében, a badacsonyi borvidéken e század második felében növekedett a szőlőhegyi szórványok népessége.

A városhoz tartozó promontóriumok szervezeti – hegyközségi – keretei a 18. század végére szilárdultak meg. Állandó lakossággal való betelepülésükben a mezővárosból kiköltöző, az erős földesúri függéstől szabadulni akaró szőlőtulajdonosok, valamint a nagyobb birtokokon dolgozó vincellérek vettek részt. A Keszthelyi-hegység szőlőtermesztésre kiválóan alkalmas területein hat szőlőhegy jött létre: Cserszeg, Tomaj, Gyenes, Diás, Vashegy és Vonyarc, amelyek 1863-ban közigazgatásilag leváltak Keszthelyről, és három önálló községgé alakultak (BENDA GY. 2006).

A szőlőhegyi szórványok vizsgálata a rájuk vonatkozó konkrét források és statisztikai adatok esetlegessége miatt nehézségekbe ütközik. A II. József uralkodása alatt lefolytatott népszámlálás a Balaton-felvidék területén praediumként említi Vonyarcot, melynek fő birtokosa Horváth József, lakóinak száma 127 fő. Községként említi Csobánczot a veszprémi püspök birtokaként, 478 főnyi népességgel. Ábrahám pusztá adatai Salföld községben található, a lakosság száma összesen 377 fő, birtokos Domonkos Lajos és mások. Lábdomontórium adatai Tördemicz községével együtt szerepelnek, birtokos Dobossy Gyula és mások, a népesség 378 fő (DANYI D. – DÁVID Z. 1960).

Fényes Elek a 19. század közepén megjelent művében:

„Csobáncz magyar falu, Zala vgyében, a híres csobánczi magánálló hegy alatt, 80. kath. lak.....A falut bírja hg. Eszterházy Pál, s egyik uradalma innen veszi nevét.”

Ábrahám, Fülep és Lábdomontó pusztaként szerepel, a szőlőtermesztést csak az elsőnél említi: „Ábrahám, pusztá Zala vgyében, a Balaton partján, jó bortermő szőlőhegygel, savanyú-víz forrással Rendes mellett, Tapolcához 1 óra.”

„Fülep, pusztá Zala vgyében, a Balaton partján, Kővágó-Örshöz közel, Veszprémhez 3 óra.”

„Lábdomontó, pusztá Zala vgyében, Tördemiczhez tartozik, a Balaton mellett, Tapolcához 1½ óra.”(FÉNYES E. 1851).

A kiegyezés után megszületett, a közigazgatásra vonatkozó törvények közül az 1871-es községi törvény szabályozta a települések igazgatási jogállását. A közigazgatási besorolást befolyásolta a települések gazdasági fejlettsége, anyagi teljesítőképessége. A községi törvényt az 1886. XXII. törvénycikk korrigálta (MAGYAR TÖRVÉNYTÁR). Elvileg az első törvény minden korábbi községi jogállású képződményt elismert, a gyakorlatban azonban voltak eltérések: Csobánc elveszítette önálló státuszát.

A Magyar Királyi Központi Statisztikai hivatal megszervezése, a statisztikai adatgyűjtés fejlődése, az 1869–1870-től tízévenként lebonyolított népszámlások következtében a szőlőhegyi szórványokról is részletesebb adatok állnak rendelkezésre a dualizmus második felében. A települési – közigazgatási különállás hiánya miatt Keleti Károly 1875-ben szőlőszeti statisztikájának községsoros táblázataiból a szőlőhegyek hiányoznak. A Keszthelyi járásban szerepelnek Cserszeg, Diós – Gyenes, Vonyarc adatai. A Tapolcai járás települései között megtaláljuk Badacson nevét, amely valószínűleg Badacsonytomajt jelöli, de nem

találjuk Ábrahámot, Fülöpöt, Lábdot és Csobáncot sem. Így nem tudhatjuk meg, hogy ezeken a területeken mekkora a szőlő nagysága, a termelt bor mennyisége, megoszlása szín szerint, stb. (KELETI K. 1875. 393–398.) Ugyanebben a munkában az „egyes szőlősvidékek” felsorolásában említi Ábrahámot és Csobáncot: „II. Dunán túl... 10. A Balatonmelléki borvidék (Zala-Veszprém-Somogy): Csopak, Badacsony, Somlyó, Csobáncz, Ábrahám.” (KELETI K. 1875. 44.) A kötet IV. fejezetében (Szőlőfajok) az Aprófehér, Sárfehér, Cserbajor, Fehér Kadarka, Chasselas, Arramont-Kék szőlőfajták esetében említi az Ábrahámiban használatos megnevezésüket. A részletes felsorolás bizonyítja Ábrahám praedium szőlőtermelésének jelentőségét.

Az 1910-es népszámlálás „A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint „ című kötetének második részében már részletes adatokat találunk a szőlőhegyi szórványokról, melyek eloszlása a Balaton-felvidéken nagyon eltérő. A Keszthelyi járásban 12 településhez 20 külterületi lakott hely tartozik, közülük Felsőzsid és Zalaszántó külterületének megnevezése „hegy”. (Természetesen azok a külterületi lakott helyek is lehetnek szőlőhegyi szórványok, amelyek megnevezéséből erre nem következtethetünk. Azonosításuk hosszabb kutatást igényel, amelyre e tanulmány keretei között nem volt lehetőség.) A Balatonfüredi járásban csak Csopaknak van lakott szőlőhegye. A Tapolcai járásban 20 település 31 lakott külterületén több mint 5700 fő élt. A legnagyobb népességű a Badacsonytomajhoz tartozó Kisörs szőlőhegy (611 fő), sorrendben Badacsony hegyközség (498 fő), majd Nemestördemicz külterülete Badacsony-Lábdihegy (402 fő) következett. Salföld külterületének – dominánsan Ábrahámnak – 399 lakója volt. A Kővágóörshez tartozó Révfülöpön 276 fő élt. Csobánc nem volt önálló település. A hegy területe és az ott lakó népesség megoszlott Diszel (43 fő) és Gyulakeszi között (108 fő).

A „hegy, szőlőhegy” megnevezésű külterületi lakott helyek és a fent felsorolt településrészek a Tapolcai járásban 16 szőlőtermő külterületet tesznek ki. A szőlőhegyi szórványok népessége magyar anyanyelvű és 99%-ban római katolikus. (MK KSH 1912. 512–515.) A szőlőhegyi lakosság gyarapodásában nemcsak az országosan jellemző magas természetes szaporodás játszott szerepet, hanem a jobbágyfelszabadítás utáni kiköltözések és a birtokaprózódás is. A filoxéra járvány után az 1890-es években lezajlott első, az állam által támogatott szőlőrekonstrukció sok munkáskezet igényelt. A nagyobb területű birtokokon már szakképzett vincelléreket alkalmaztak, akik a szőlőművesek egy részével együtt a szőlőhegyeken laktak (MOHOS M. 2008).

A 20. század elejére a szőlőhegyi szórványok között jelentős differenciálódás alakult ki. A Balaton parthoz közel fekvő falvak és szőlőhegyek a vasútépítések és az idegenforgalom fejlődése miatt új tevékenységek színtereivé váltak, arculatuk is megváltozott. A Balaton északi partján 1903-ban indult meg a forgalom a Keszthely – Tapolca vasútvonalon, amely a már községi jogállású Gyenesdiás és Vonyarcvashegy átalakulását segítette. A Székesfehérvár – Tapolca vonal megépülése után (1909) a Balaton északi partján is meghatározó lett az idegenforgalom (MAJDÁN J. 1998). A Balaton-parti falvakban megépültek az első villák, fürdőegyesületek alakultak, strandokat nyitottak. A vasútvonalak építéséhez szükséges kőzet bányászat megváltoztatta a Tapolcai -medence bazalttakarós hegyeinek képét. Haláp, Törmedic, Tomaj területére a szőlőbirtokosok, szőlőművesek mellé kőbányászok települtek, a falvak társadalma megváltozott.

A leggyorsabban azok a települések, szőlőhegyi szórványok változtak, amelyek területén vasútállomás, vagy vasúti megállóhely létesült. Révfülöp még Kővágóörs részeként hajókikötőjével és vasútállomásával előnyösebb helyzetbe került, mint Ábrahám.

A szőlőhegyi önkormányzat újjászervezéséről, a mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. törvénycikk rendelkezett. (E törvény 7. fejezetében jelenik meg a hegyközség kifejezés.) A fenti rendelkezés alapján, Ábrahámhegyen hegyközséget hoztak létre. Ennek keretében hegybíró, kisbíró és hegyközségi jegyzőt választottak, fizetett

hegyöröket alkalmaztak. A hegyközség megalakulása egységesülési folyamatot indított el, a Rendeshez tartozó Belső Ábrahám és a Salföldhöz tartozó Külső Ábrahám között. (A két terület határa a Burnót-patak.)

Az 1920-as években a lakosság, az üdülők és a szőlőbirtokosok érdekei több pozitív változást eredményeztek. A nyaralótulajdonosok és szőlőbirtokosok 1924-ben létrehozták az Ábrahámhegyi Fürdő – és Kulturszövetkezetet, amely külső támogatókkal együtt munkálkodott azon, hogy Ábrahámhegyen vasúti megállóhely létesüljön. Az 1925 tavaszán lezajlott vonalbejárás után az év augusztusában megnyílt a személyforgalom számára a vasúti megállóhely a két településrész határán.

A növekvő népesség szükségessé tette az alapfokú oktatás megszervezését. Az első elemi iskola 1905-ben kezdte meg működését egy magánháznál. Klebelsberg Kuno szakminiszter oktatásfejlesztő programja segítségével, a helyi forrásokat is bevonva felekezeti (római katolikus) iskola – iskolakápolna és szolgálati lakás épült a Salföldhöz tartozó nyugati területen 1929-ben. A típussterv adaptálásában egy helyi nyaraló tulajdonos építész-mérnök segített, a hegybíró pedig kötelezte a birtokosokat arra, hogy egy tehén árának megfelelő összeggel járuljanak hozzá az iskola építéséhez. Ábrahámhegyen 1934-ben alakult meg a fürdőegyesület, amely hirdetési kampányt indított országos lapokban a fürdőtelep megismertetéséért. Céljaik között szerepelt a strand továbbfejlesztése, a villanyvilágítás bevezetése, fásítás, stb. (MOHOS M. 2007).

A hegyközségek és a szőlőgazdálkodás szabályozására a két világháború között 1929-ben és 1938-ban születtek törvények, melyek segítették Ábrahámhegy különálló részeinek egységesülését. A szőlőhegyek lakói és a nyaralótulajdonosok folyamatosan kérvényezték Ábrahámhegy megosztottságának megszüntetését, amely 1942-ben járt némi eredménnyel. Zala vármegye Alispánja a 2969 / ni – 1942 számú határozatával helyszíni szemlét tűzött ki az egyesítés részleteinek tisztázására. Ez Ábrahámhegy Balatonrendeshez való csatolását jelentette volna. A közigazgatási egyesítés a 2. világháború után, 1950-ben történt meg, amikor a terület Zala megyétől Veszprém megyéhez került.

Révfülöp helyzete kedvezően alakult, rövidebb idő alatt jutott el a közigazgatási önállósághoz. Ugyanakkor kezdeményezte leszakadását Kővágőörsről, mint Ábrahámhegy az egyesülést, és törekvése 1943-ban sikeres volt. Egy évvel később hozzácsatolták Rétsarok-majort, s ezzel a település Balaton-parti területe lényegesen megnőtt.

A második világháború után a 3300/1949. számú kormányrendelettel a hegyközségeket felszámolták, a szőlőhegyi szórványok relatív önállósága megszűnt, területük az új tanácsok fennhatósága alá került.

Irodalom

- BENDA GY. (2006) Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris, Budapest
- ÉGETŐ M. (2001) Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17-19. századból L' Harmattan, Budapest
- FÉNYES E. (1851) Magyarország geographiai szótára. Pest
- KELETI K. (1875) Magyarország szőlőszeti statistikája. Budapest
- LICHNECKERT A. (2008) Az arácsi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története. Balatonfüred
- MAJDÁN J. (1998) Helyi érdekű vasutak kiépülése a Dunántúlon. Budapest
- MENDÖL T. (1963) Általános népességföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MOHOS M. (2007) Szőlőhegyi szórványból aprófalu – In: Csapó T. – Kocsis Zs. szerk.: A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon. Szombathely, pp. 255-264.
- MOHOS M. (2008) Zsidó borkereskedők a Balaton-felvidéken – In: Kupa L. szerk.: Vallás és etnikum Közép-Európában, Pécs, pp. 124-134.
- MK KSH (1912) Az 1910. évi népszámlálás 1. rész. A népesség főbb adatai. Budapest.
- MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI STATISZTIKAI HELYSÉGNÉVTÁRA 2. VESZPRÉM MEGYE KSH 1991.
- MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI STATISZTIKAI HELYSÉGNÉVTÁRA 7. ZALA MEGYE KSH. BUDAPEST, 1996.